

Л. В. ПЕРЕВАЛОВА, канд. філ. наук, доцент, зав.кафедри НТУ «ХП»

РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглядається розвиток основних концепцій природно-правової доктрини, починаючи з часів Давньої Греції і до теперішнього часу. Особливу увагу приділяється відродженню природничого права у XX столітті.

Ключові слова: природно-правова доктрина, концепція, природниче право, правова держава

Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язано з визнанням пріоритету фундаментальних прав та свобод людини. Тільки вони відповідно до Конституції України повинні визначати сутність та зміст діяльності держави. Принцип невідчужуваності, невід'ємності природних прав людини є основою формування демократичної, правової держави. Права та свободи людини і громадянина повинні стати пріоритетними у взаємовідносинах держави та особистості. В зв'язку з цим стають актуальними проблеми, пов'язані з формуванням правової держави, правової свідомості та правової культури. Це визначає важливість всебічного аналізу питань історії політичних та правових вчень, які стосуються важливих питань суспільного устрою.

Природно-правова теорія або теорія природного права є однією зі старіших та найпоширеніших правових доктрин, її роль у формуванні громадянського суспільства та правової держави є досить важливою.

Природно-правова доктрина є універсальною, її ідеї мають виключне важливе значення, як методологічне, так і практичне. Аналіз різних напрямків цієї доктрини, поглядів видатних філософів минулого та сучасного дозволить з'ясувати місце природного права і його значення в період реформування суспільного життя.

У різні періоди історії та у різних філософів основні положення цієї теорії мали неоднаковий зміст. Ще у V-IV ст. до н.е. філософи Стародавньої Греції питались з'ясувати: право, як таке міститься у самій природі речей або воно виступає як результат добровільної домовленості людей. Софісти у своїх вченнях виходили з того, що в основі виникнення права немає нічого вічного, незмінного. Усе, що називається «правом або правдою», є результатом домовленості людей, штучним винахідом людського розуму. Люди, які жили самостійно та не дотримувалися жодних правил, пізніше зрозуміли, що в інтересах безпеки усіх та кожного необхідно об'єднатися та встановити закони – «норми права та правди», якими вони подолали беззаконня, захищали слабких від сильних.

Проти подібних поглядів софістів рішуче виступали видатні мислівці античності, грецькі філософи Сократ, Платон та Арістотель. Вони вважали, що не усі закони та не усе право створюються людьми, їх розумом. Існують вічні, неписані закони, що вкладаються у серця людей «Божественним розумом». Тобто, поряд з письмовими законами, які залежать від людей та створюються ними за допомогою держави, існують інші закони, які не залежать від волі людей і які складають природне право. Ці погляди найбільш чітко простежуються у вченні Арістотеля. Він вважав, що право може існувати тільки як політичне, тобто воно не може існувати у деспотичних (на погляд автора) формах правління, це право Арістотель поділяв на право природне та умовне (волевстановленне). Природне право має завжди однакове значення та не залежить від визнання або невизнання його. Умовне право може бути різним, але якщо воно визначено, то і може бути тільки таким. За Арістотелем проявом вічного, божественного права є також розподіл людей на народжених повелівати і покорятися, на вільних та рабів, сама природа призначила одних бути вільними, а інших – рабами [1].

Арістотель та його послідовними пояснювали рабство, властну підкореність одних людей іншим природним характером відносин, які складаються у суспільстві.

Римські філософи та юристи теж не мали стійких уявлень про природне право. На думку Г. Ф. Шершеневича, під природним правом вони розуміли то закони у научному сенсі, то ядро позитивного права, вони дивилися на природне право, як на ідеальне та не надавали йому юридичного значення [2].

Серед римських юристів надзвичайно широко була поширена думка, згідно з якою поряд з позитивним правом, що складається з *jus civile* (давньоримське право, що регулювало відносини винятково між римськими громадянами) і *jus gentium* (право, що регулювало майнові відносини між римськими громадянами та переїзниками) існує *jus naturale* – природне право. Позитивне право вважалося рухливим, мінливим правом, яке створювалося людьми, а природне – відносилось до області нерухливого, вічного права, що народжується самою природою та корениться у людських відносинах. Однак на усіх етапах розвитку римського права не існувало єдиної точки зору на сутність природного права – *jus naturale* та його співвідношення з правом загальним для усіх народів – *jus gentium*. Найчастіше вони розглядали природне право як ідеал, до якого слід прагнути позитивному праву.

Римські юристи й філософи завжди звертали особливу увагу на те, що в ряді випадків позитивне право майже неминуче вступає у протиріччя із природним. Одне з таких протиріччя знаходить свій прояв, наприклад, у тому, що природне право виходить із волі й рівності всіх людей, з того, що серед них немає й не може бути відмінностей по класовому або іншим соціальним ознакам, немає й не може бути рабів і панів, а позитивне право саме й базується на таких відмінностях [3].

Середні століття характеризуються значними змінами у теорії природного права. Схоласти цього періоду (І. Солсберійський, Ф. Аквінський) вважали, що природне право має божественне походження. Ф. Аквінський бачив основу природного права у законі Божественному, який є універсальним законом всесвіту. Він розрізняє закон Божественний та вічний, природний та людський. Особливість його поглядів полягає у тому, що він підкреслює ідеальне значення природного права. Людський закон має силу тільки тоді, коли він не протиречить закону природньому. Закони несправедливі не є обов'язковими, але можуть виконуватися людьми. Однак, коли мова йде про невідповідність законів Божественним законам, то ці закони не повинні виконуватися, так як Богу слід підкорятися більш ніж людям.

Питання про ставлення позитивного права до природного має не тільки теоретичне, але і практичне значення. У боротьбі зі світською владою прихильники теократичної теорії постійно ставили питання про те, якою мірою слід підкорятися державним приписам і законам. На їх думку, світська влада отримує свої повноваження від церкви, над нею стоїть вищий Божественний закон, якому вони повинні підкорятися. Теократична доктрина охоче закликала при цьому на охорону Божественного закону самих підданих, яких вона навчала чинити опір владі, що порушує Божественні приписи. Таким чином, природне право співвідносилось з божественним правом, а місце природи займав Бог.

Свій подальший розвиток теорія природного права знайшла у працях таких видатних філософів XVII – XVIII ст. як Г. Гроцій, Спиноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо, П. Гольбах, О. Радищев та ін. Завдяки їх зусиллям склалася школа природного права, яка мала величезний вплив на процес подальшого розвитку як національного, так і міжнародного права. Марченко В цей час природне право відіграє роль політичного та юридичного ідеалу. Воно розглядається як образець, якому всі повинні слідувати і яке повинне замінити недосконале існуюче право.

Одним із засновників школи природного права є Гуго Гроцій (1583–1645 рр.). Його погляди викладені у трактаті «Про право війни і миру. Три книги». На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей „природний” стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни. З метою подолання ненависті, створення нормальних умов для співжиття, люди уклали суспільний договір і створили державу. У розумінні Г. Гроція, держава – це «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі» [4]. У державі існує громадянська влада, котра є верховною. Г. Гроцій стояв біля витоків так званого „юридичного світогляду”. Він поділив право на природне та волевстановлююче. Джерелом природного права є людський розум, а до його вимог відноситься утримання

від заволодіння чужим майном, обов'язок дотримуватися обіцянок, відшкодування заподіяної шкоди, притягання людей до заслуженої кари та ін. Мислитель не віддавав переваги жодній із форм правління; при створенні держави народ міг вибрати будь-яку, але обравши, вже не мав права її змінити, окрім випадків крайньої небезпеки для існування самого народу. Разом із тим, очевидним є його негативне ставлення до тиранії та надання переваги монархії та аристократії, хоча він не заперечував їй проти демократичної форми правління. За своїм соціальним змістом держава, у трактуванні Г. Гроція, виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави отримав свій подальший розвиток у творчості видатного голландського філософа Б. Спінози. Його політичні погляди викладені у працях «Богословсько-політичний трактат» (1670 р.), «Етика» (1675р.), «Політичний трактат» (1677 р.). Б. Спіноза вважав, що люди первинно знаходилися у природному стані, де сила та могутність окремого індивіда складали сутність його природного права. Перехід до громадянського стану мислитель пов'язував із укладанням суспільного договору, поділом праці, різноманітністю людських потреб, неоднаковими здібностями. Мислитель обґрунтував ідею про невідчужуванні права особи, серед яких право на існування та діяльність, свободу совісті та думки, свободу слова. Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. Основними її функціями він вважав: впорядкування релігійного життя; забезпечення недоторканості власності; поширення освіти; гарантування безперешкодного ведення торгівлі.

Як відмічають дослідники, вчення про природне право було «виправданням і лозунгом французької революції», яка вимагала сверження королівської влади в ім'я «природжених прав людини» [5].

Теоретичною основою та ідеологічним обґрунтуванням революційного руху у Франції стали деякі погляди Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.). За своєю природою людина народжується вільною, але у дійсності вона завжди має окови. Причин такої розбіжності природи людини та дійсності багато, але найбільш важлива з них, за думкою Руссо, – це ненаситне честолюбство, пристрасть до збільшення розмірів власного стану, бажання вигадити за рахунок інших людей. Для того щоб подолати цю нерівність та привести у відповідність з природою людини навколишню дійсність, необхідні революційні дії.

Революційний характер теорії природного права проявився не тільки у повному неприйнятті правової та соціально-політичної дійсності, але і в рішучій відмові її прибічників від положень про вічні природні закони, що вкладені Богом у серця людей.

Ідеї божественного походження держави і права, а також їх окремих інститутів, таких, наприклад, як влада монарха, не лише не підтверджувалися

на новому історичному етапі, але і всіляко спростовувалися. Замість Божої волі і Провидіння в рішенні цих питань на перший план виступала воля людей. Особливо це наочно було показано П. Гольбахом (1723-1789 рр.) в його роботі "Священна зараза, або природна історія забобону" на прикладі влади монарха і пов'язаних з нею правових норм і ідей.

Гольбах виступав проти ідеї божественного походження влади монархів, які "є представниками і подібністю Бога на землі", він вважав, що в практичному плані ця ідея служить виправданням всемогутності, безконтрольності властей, свавілля монархів та їх найближчого оточення у всіх сферах життя суспільства, у тому числі у сфері правотворчості і правозастосування.

XIX століття характеризується кризовими явищами у розвитку теорії природного права, що було пов'язано з внутрішніми та зовнішніми причинами, закладеними у самій теорії. Так, у Німеччині природно-правова теорія піддалася критиці з боку представників історичної школи права, у Великобританії – з боку утилітарної школи І. Бентама.

Оригінальну концепцію права і держави запропонував родоначальник теорії утилітаризму Ієремія Бентам (1748–1832 рр.). Він проголошує принцип корисності основним збудником людської діяльності (*utilitas* – користь). На його думку принцип користі лежить в основі розуму і закону. Цей принцип визначає сенс дій людини, яка прагне до задоволення, уникнення страждання. Корисність, за Бентамом, – самий значний критерій оцінки людської діяльності, усіх явищ. Це властивість, яка приносить благодіяння, вигоду, задоволення, добро чи щастя, що попереджає шкоду, страждання, зло чи нещастя. Якщо мова йде про інтерес однієї особи, то користь розглядається як щастя однієї особи, якщо усього суспільства – щастя суспільства. Таким чином, загальна користь гармонізує індивідуальні і суспільні інтереси і є метою розвитку людства. І. Бентам вважав, що слід вести мову не про свободу особистості, а про її інтерес і безпеку. Свободи та права людини – це «анархічні софізми», якщо вони не зв'язані обов'язками, законом, не забезпечені матеріальними умовами їх реалізації. Він відкидав невід'ємні права людини, які були декларовані у французькій Декларації прав людини і громадянина. На його думку, «ці природні, невідчужувані і священні права ніколи не існували... вони не сумісні зі збереженням якої б то не було конституції... громадяни, вимагаючи їх, просили б тільки анархії... Бентам писав, що зміст природного права метафізичний, невиразний й усіма тлумачиться по-різному. Фікцією він називав і поняття «суспільного договору», адже держави створювалися насильством і звичкою [6].

Тісний зв'язок школи природного права з революційними тенденціями XVIII ст. викликав ворожість до неї та гоніння з боку всіляких реакційних сил. Однак найдужчий удар ідеї природного права, на думку дослідників, був нанесений науковим духом XIX ст., його історичною, соціальною й еволюційною точкою зору.

З кінця XIX ст. і до теперішнього часу природна – правова теорія переживає новий період у своєму розвитку – так званий період «відродженого природного права». У сучасній природно-правовій теорії домінують інтереси особистості, які є критерієм правової норми, але аж ніяк воля держави чи суспільства, людина розглядається не як відособлений індивід, а як учасник різноманітних суспільних зв'язків, у перелік природних прав включаються не тільки невід'ємні права особистості, покликані гарантувати її незалежність від державної влади, але і політичні, соціально-економічні і культурні права людини, права соціальних спільнот (права народу, нації, національних меншин).

В залежності від пояснення джерел формування природного права існує кілька доктрин:

1. Неотомізм. Сучасні неотомісти зводять своє розуміння природного права до філософії Ф. Аквінського, чиє вчення було визнано католицькою церквою канонічним. Видатний представник неотомізму французький філософ і громадський діяч Жак Марітен (1882–1973 рр.) брав участь у підготовці Загальної декларації прав людини 1948 р. У своїх творах «Інтегральний гуманізм», «Права людини і природний закон», «Людина і держава» будував свою концепцію на традиційних для релігійної філософії уявленнях про божественне походження права і держави, спираючись на принципи історизму, соціальної обумовленості політики. В есе «Права людини і природний закон» Марітен визначає природне право як неписаний закон. Природний закон, властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися як писаний кодекс і стати еталоном будь-якого справедливого закону. Природний закон доповнюється «рядом положень людського закону залежно від конкретних моментів і обставин», прийнятих людьми зобов'язань і прав, в міру розвитку культури. Кожна епоха, вважає він, має свій історично конкретний ідеал.

2. Неогегельянство. Сучасні послідовники Гегеля, як і їхній учитель, прагнуть довести, як уявлення, що розвиваються у свідомості людей, утворюють історію, суспільство, право. Обумовлене історичним саморозвитком свободи право прагне створити вільне загальне людське існування, законодавство і суспільний лад в цілому. Деякі неогегельянці, перш за все Е. Шпрангер, вдаються до інтерпретації філософії духа в спробах пояснити історичний розвиток права. За його думкою, право природне – це образ права справедливого, що міститься у правосвідомості та виникає в результаті діалектичного розвитку духу. Неогегельянство тлумачить ідею права в традиціях панлогізма і стверджує: якщо немає розумного права, то є правовий розум, який повинен бути втілений в позитивному праві. Неогегельянську теорію права розробляли Ф. Розенцвейг, Ю. Биндер, Ф. Блашко, Г. Геллер, Л. Циглер, І. Пленгеїдр.

3. Неокантіанство. Послідовники І. Канта (неокантіанці), зокрема, німецький теоретик права Рудольф Штаммлер (1856–1938 рр.), оголосили

абсолютним природним правом початок справедливості, «природним правом зі змінним змістом», яке включає моральні і духовні цінності конкретного суспільства чи народу. Цей початок став сприйматися як вимога справедливості й відповідного пристосування права до цінностей існуючого суспільства. На думку Штаммера, не можна заперечувати природне право, якщо бачити в ньому й критерій для права позитивного як керівництво законодавцю.

Серед відмітних особливостей відродженого природного права слід назвати множинність напрямів його розвитку (феноменологічний, екзистенціалістський, герменевтичний та інш.). Це дало підставу ряду авторів іменувати сучасне природне право з точки зору його теорії не в єдиному, а в множинному числі, як "теорії сучасного природного права".

Аналіз природно-правових концепцій дозволяє не тільки простежити історію становлення та розвитку природних прав людини, але і з'ясувати місце природного права, його значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Розмаїття сучасних концепцій права дозволяє праву розвиватись, змінюватись і удосконалюватись, використовуючи переваги кожного з підходів і залучаючи сучасні досягнення конкретних наук.

Список літератури: 1. *История политических и правовых учений*. Хрестоматия. М., 1996. С. 26–27. 2. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг.). Т. 1. Вып. I / Вступ. ст. *М. Н. Марченко*. М., 1995. С. 29. 3. *Дулов А. В.* Развитие понятия справедливости в политико-правовом учении античных мыслителей / А. В. Дулов, О. В. Сидоренко // *Экономика. Управление. Право*. – 2003. – № 2. – С. 19–23. 4. *История политических и правовых учений: Хрестоматия* / Сост. Е. А. Воротилин, И. Ф. Мачин. – М., 1996. 5. *История политических и правовых учений* / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2003; *История правовых и политических учений* / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. 6. *История политических и правовых учений: учебник для вузов* / Е. А. Воротилин, О.Э. Лейст, И.Ф. Мачин и др.; отв. ред. О.Э. Лейст. – М.: Зерцало-М, 2004. – 565 с.

Надійшла до редакції 11.10.2012 р.

УДК 321(091)

Розвиток природно-правової доктрини: історія та сучасність / Л. В. Перевалова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХП», 2013. – № 68 (1041). – С. 116–123. – Бібліогр.: 6 назв.

В статье рассматривается развитие основных концепций естественно-правовой доктрины, начиная со времен Древней Греции и по сегодняшнее время. Особое внимание уделяется возрождению естественного права в XX веке.

Ключевые слова: естественно-правовая доктрина, концепция, естественное право, правовое государство

Development of basic conceptions of natural-legal doctrine is examined in the article, since times of Ancient Greece and for today's time. The special attention is spared the revival of absolute law in XX age.

Keywords: natural-law doctrine, concept, natural law, legal state